

УДК 325.455:930.1:239.733.001.361:323/477 3-57

Історична пам'ять як об'єкт державної політики

Зерній Юлія Олександрівна

Легітимація будь-якої новопосталої держави є актом тривалим та багатоскладовим. Конституція, гімн, герб, прапор, кордон, національна грошова одиниця, самостійні владні інституції – невід'ємні атрибути державної незалежності. У цілому в Україні вже минув етап їхньої розбудови, хоча його ще остаточно не завершено. У стані складних та неоднозначних трансформацій перебуває й більш глибока підстава легітимації державної незалежності – національна ідентичність українців.

Чи є українці національною спільнотою, яка демонструє виразну мовно-культурну окремішність? Чи сповідує вона спільні цінності? Чи має спільний погляд на своє минуле та майбутнє? Позитивні відповіді на ці питання спроможні засвідчити нашу національну безперервність та відмінність, а, відтак, остаточно і незворотно легітимізувати факт існування української держави-нації.

Проблеми становлення національної ідентичності, особливостей формування української політичної нації посідають відповідне місце в українському науковому дискурсі. Спираючись

• Дана стаття є спробою оцінити сучасний стан історичної пам'яті українців, проаналізувати зміст та перспективи вдосконалення політики української держави щодо її формування.

Ключові слова: історична пам'ять, національна ідентичність, українська політична нація.

• Данная статья является попыткой оценить современное состояние исторической памяти украинцев, проанализировать содержание и перспективы совершенствования политики украинского государства по ее формированию.

Ключевые слова: историческая память, национальная идентичность, украинская политическая нация.

• This paper is an attempt to estimate the current state of historical memory of Ukrainian people, to analyze the content and prospects of improving Ukraine's policy in this sphere.

Key words: historical memory, national identity, Ukrainian political nation.

на доробок європейських учених у галузі теорії націй, таких як Е. Гелнер, Б. Андерсон, І. Берлін, Е. Сміт, Е. Гобсбом, Р. Брюейкер, вітчизняна соціогуманітаристика зробила значний крок уперед у осмисленні стану, особливостей та перспектив націєтворення в Україні. Найбільш помітними є праці Г. Касьянова, О. Майборода, Л. Нагорної, Я. Грицака, М. Рябчука, Р. Шпорлюка та інших.

У академічному середовищі, на сторінках науково-публіцистичних видань та часописів актуалізувалася дискусія щодо співвідношення громадянського та етнокультурного компонентів національної ідентичності. Зміст цієї дискусії дає підстави стверджувати фундаментальне значення культурної складової у формуванні

національної спільноти. Такі її компоненти як мова, культура, колективна пам'ять посилюють міцність та згуртованість цієї спільноти, об'єднують та легітимізують її.

Пропонована стаття є спробою оцінити певні аспекти сучасного стану історичної пам'яті українців, проаналізувати роль державної політики у її формуванні, запропонувати окремі підходи щодо її корекції та вдосконалення.

Феномен внутрішньої згуртованості нації досі залишається нерозгаданим. Л. Нагорна вважає, що здатність нації до саморозвитку та самоорганізації значною мірою забезпечується її внутрішніми імпульсами [1, с. 47]. Проте це твердження не заперечує того, що прискорення процесу кристалізації нації може бути результатом цілеспрямованих зусиль, зокрема з боку держави, яка здійснює стратегію єднання та консолідації суспільства.

З-поміж інших чинників національної ідентифікації історичній пам'яті належить особлива роль. Типологія, обсяг, наповнення, географія різних проєкцій історичної пам'яті громадян України ще недостатньо освоєні вітчизняною наукою, хоча цей сегмент колективної свідомості все частіше потрапляє у поле зору науковців.

Зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Спільність в уявленнях та оцінках історичного процесу спроможна консолідувати суспільство. Коли ж окремі групи цього суспільства мають різні, а то й протилежні погляди на своє минуле, історична пам'ять є дезінтегруючим чинником, породжує у громадян несумісні погляди на перспективи держави і нації.

Історична пам'ять українців травмована століттями бездержавності, колонізації та культурної асиміляції. Сучасний її стан можна охарактеризувати як кризовий. Виявами цієї кризи є співіснування у колективній свідомості різних проєкцій українського минулого. Їх як мінімум дві: власне українська та проімперська, яка містить малоросійський, східнослов'янський та радянський компоненти. При цьому ці проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, а в окремих виявах і відверто антагоністичними. Саме таку типологію історичної пам'яті пропонує Я. Грицак. На його думку, сучасна

постсовєтська Україна є полем битви між двома версіями української історії. Він називає їх, відповідно, совєтська версія та українська традиційна версія [2]. Україні, яка намагається бути демократичною європейською спільнотою, конче потрібно утверджувати саме українську традиційну версію.

Перспективи розбудови української політичної нації потребують відродження культури і традицій передачі пам'яті поколінь, примирення суспільної думки навколо «болючих» тем української історії. У пошуках національної ідентичності українці долають непростий шлях «зламу» стереотипів, деміфологізації поглядів на своє минуле, вчаться оцінювати національну історію у «своїх», а не «чужих» категоріях. Така трансформація колективної свідомості врешті-решт матиме позитивний результат – «націоналізує» історичний наратив, утвердить у суспільстві спільний погляд на українське минуле, а, відтак, допоможе нації об'єднатися навколо перспектив свого майбутнього. За образним висловом Олександра Довженка: «Сучасне – завжди надорізі з минулого у майбутнє».

Теперішню «розколотість» поглядів українців на українську історію відтворюють результати соціологічних досліджень. Так під час опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 р., на запитання про необхідність визнати Голодомор актом геноциду, у Західному регіоні «за» висловилися 77,1 % респондентів, «проти» – 10 %, у Східному регіоні – 39,4 % та 38,6 % відповідно. За визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні на заході висловилися 68 %, на сході проти такого визнання – 65,8 % опитаних.

Значні відмінності спостерігаються і в ієрархії значущості історичних подій, що притаманні різним проєкціям історичної пам'яті. Так, наприклад, для мешканців східних і південних областей значущими виявляється наступний ряд історичних подій – Переяславська Рада, революція 1917 року, Сталінградська битва. У західних областях серед визначних подій української історії зазначаються національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, Голодомор, національно-визвольна боротьба УПА [3, с. 39].

Результати опитування, проведеного «Українським демократичним колом» спільно

з компанією «Ukraine sociology service» з 12 по 22 грудня 2006 р. виявили суттєву регіональну диференціацію у ставленні до політиків: діячі радянського періоду вище оцінюються на Сході України (за винятком М. Горбачова), а представники національно-визвольного руху – на заході. У Донецькій та Луганській областях позитивне ставлення до Степана Бандери продемонстрували 6 % опитаних, М. Грушевського 30 %, І. Мазепи 17 % (на Заході України 62 %), П. Скоропадського 16 %, В. Чорновола 39 % (у 2002 р. тут його позитивно оцінювали 18 % респондентів). У п'яти західних областях Л. Брежнєва схвально характеризують 24 %, Леніна 12 % (на Сході 51 %), М. Хрущова 28 % (на Сході 38 %).

Наведений соціологічний зріз красномовно свідчить про глибинний дуалізм історичної пам'яті громадян України. Подолання цього дуалізму може і повинно артикулюватися як предмет державної політики. У статті 11 Конституції України наголошується на тому, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культур».

Постає питання, якими є межі та інструменти впливу держави на цей делікатний сегмент суспільної свідомості. Можна погодитися з істориком С. Грачовою, котра вважає хибним висновком про те, що єдиним джерелом формування уявлень про історію є держава, яка, за допомогою освітньої та культурної політики, нібито може – і має поширювати «правильні» уявлення та долати «неправильні» [4, с. 20]. Така постановка питання некоректна з наукової точки зору та з точки зору практичної політики. Адже феномен історичної пам'яті складається зі структурних елементів, які перебувають поза межами державного впливу. Це духовний досвід поколінь, спогади про буття роду, національні традиції, міфи і легенди, вплив творів мистецтва тощо.

Проте в усі часи держави та імперії були та залишаються активними модераторами історичного наративу та історичної свідомості громадян. У кожному окремому випадку така політика концентрується на досягненні різних цілей, має різні інструменти, оперує відмінними методами і засобами. На думку швейцарського історика І. Ерманна, «історія відіграє у політиці величезну роль. З одного боку, уряди мають уміти використовувати спадок минулого. З іншого боку, офіційна репрезентація цього минулого, історії,

є серйозним засобом легітимації політичних рішень. Чим більше лідери прагнуть радикальних змін, тим більше вони змушені звертатися до історії» [5, с. 31].

Історія наводить безліч прикладів того, як у процесі творення новопосталих держав-націй формувалася суспільний запит на конструювання національного історичного наративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості.

Таке поняття як «конструювання історії» з середини минулого століття міцно увійшло до дискурсу європейської історіософії. Конструювання власної історії розглядається як фундаментальна потреба суспільств та позитивний інструмент їхньої ідентифікації. За теорією Р. Козеллека – видатного німецького історика та філософа, історія є не стільки конструюванням істориків, скільки інтелектуальним конструюванням даного суспільства і для цього суспільства, у процесі якого воно творить свою ідентичність спочатку для себе, а потім і для майбутніх поколінь [6].

Для України конструювання «своєї» історії, виведення її з контексту імперсько-радянського історіографічного дискурсу лише останнім часом розглядається державою як національне завдання. Хоча треба визнати, що вектор політичних заходів та практик, які демонструвало політичне керівництво України від перших днів набуття незалежності, в цілому спрямовувався на націоналізацію історичної спадщини, утвердження нового образу української історії у суспільній свідомості.

Державою був сформований запит на нову наукову інтерпретацію національної історії. Є підстави для високої оцінки доробку вітчизняної історичної науки, яка виявилася в цілому спроможною запропонувати новий історіографічний синтез, докорінно оновити погляд на минуле України та українців, звільнити його від багатьох «чужих», ідеологічно заангажованих, а то й неправдивих, трактувань. Провідну роль у цій роботі відіграли науково-дослідні установи Національної академії наук, передусім Інститут історії України, професорсько-викладацькі колективи кафедр історії України національних університетів [3, с. 42].

Принципове значення мала політика держави, спрямована на введення у навчальний процес курсу історії України, створення для навчання якісно нових підручників та методичних посібників. Хоча якість підручників і сьогодні є

предметом критики викладачів, науковців, громадськості, вітчизняна освіта, як середня, так і вища, перетворилася на потужний ретранслятор знань про минуле, стала модератором історичної пам'яті нового покоління українських громадян.

Безумовно, наукові знання мають дуже опосередкований вплив на становлення історичної пам'яті. Проте нове наукове прочитання української історії, база достовірних знань про неї, створили міцну основу для деконструкції історичної пам'яті громадян, а відтак і деконструкції радянської ідентичності.

На користь такого твердження свідчить теза Я. Грицака про те, що «для сучасного українського історика – а надто того, який творить нові синтези і пише нові підручники, найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності. Той, хто вважає, що така мета надто заангажована чи навіть націоналістична, хай придивиться до найближчого українського сусіда – лукашенківської Білорусі й чесно собі признається, чи хотів би він там жити. Бо однією з найбільших проблем Білорусі, власне, є слабкість як її традиційних мітів, так і спосіб їх переосмислити» [2, с.19].

Певну роль відіграла позиція політичного керівництва української держави, яке в різні часи і у різний спосіб намагалося демонструвати повагу до подій українського минулого. Хоча у багатьох своїх проявах ця політика була надто компромісною, такою, що консервувала у свідомості українців рудименти імперсько-радянського розуміння національної історії. Суспільна свідомість дезорієнтувалася у процесі нерозбірливої репрезентації історичних подій та постатей. Досить згадати факт відзначення на державному рівні 85-річчя від дня народження першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Важко формувати історичну пам'ять в умовах, коли імена вождів тоталітарної доби увічнюються у пам'ятниках, назвах площ та вулиць поруч з іменами діячів, чие життя уособлює боротьбу України за незалежність та демократію.

Вибух національної самосвідомості, виявом якого стала «помаранчева» революція», сформував запит на нову якість державної політики щодо формування історичної пам'яті українського народу.

Від перших днів президентства новий стандарт такої політики демонструє Віктор Ющенко. Виявом політичної волі стало підписання ним

низки указів, спрямованих на встановлення історичної справедливості, реабілітацію на її основі національної пам'яті. Серед них Укази «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів в Україні», «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення», «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки», «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» та інші.

Потужним імпульсом для актуалізації історичної пам'яті українців, відновлення історичної правди стали заходи, присвячені відкриттю меморіалів українським та польським воякам на Личаківському цвинтарі у Львові, вшануванню пам'яті жертв кривавих подій на Волині, Биківні та Бабиному Яру, депортації кримськотатарського народу та інших [3, с. 42].

Стратегія Глави держави, спрямована на прискорення національного самоусвідомлення українців, на жаль, значною мірою нівелюється під час політичного протистояння. Амбівалентність історичної свідомості українців капіталізується у перебігу виборчих кампаній, у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого, як-от події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху, призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила лінії розколів та протистоянь у країні. Небезпечність таких маніпуляцій з точки зору перспектив становлення модерної політичної нації недостатньо усвідомлюється національним істеблішментом.

Державні інституції, що належать до різних гілок української влади, не завжди демонструють консолідовану політику щодо конструювання історичної свідомості громадян. Так створення за ініціатииви Глави держави Українського інституту національної пам'яті не знайшла належної підтримки діючого Уряду України. Не створено гідних умов для роботи цього важливого закладу, який покликаний відіграти важливу роль у відродженні національної пам'яті, відновленні історичної справедливості, вшануванні пам'яті загиблих співвітчизників.

Глибокі протиріччя у розумінні національних завдань продемонстрував український політикум під час прийняття Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932-1933 років

в Україні». Навіть ця трагічна сторінка вітчизняної історії не змогла примирити різні проєкції розуміння минулого України. Про це свідчать результати голосування за даний законопроект, який був підтриманий лише 233 голосами. Парламентські фракції КПУ та Партії регіонів, за винятком народних депутатів України Г. Герман та Т. Чорновола, не дали жодного голосу на підтримку цього знакового для України законодавчого акту. Це свідчить про те, що необхідність здійснення єдиної стратегії щодо формування національної ідентичності українців ігнорується політичними силами, які саме і покликані генерувати цю ідентичність.

Здолати дуалізм історичної свідомості громадян Україна неможливо без деконструкції старих міфологем, що насаджувалися за часів Російської імперії та Радянського Союзу з метою розмивання української ідентичності. Контрпродуктивними з точки зору національних інтересів є дії політичних сил, парламентських та позапарламентських, які відверто спрямовані на консервацію імперської візії історії України у колективній свідомості. Очевидно, що публічна риторика таких партій та громадських об'єднань перебуває у фарватері політики офіційної Москви, яка в багатьох своїх проявах просякнута імперськими амбіціями.

Ярослав Шимов, білоруський історик та журналіст, констатує, що імперське мислення зовсім не зникло з інтелектуального арсеналу російської еліти і масової свідомості російського суспільства, а лише дещо трансформувалося. У цьому контексті цілком зрозумілою є позитивна реакція російської громадськості на введення в політичний лексикон А. Чубайсом славнозвісного поняття «ліберальна імперія» [8].

Російській дослідник історії слов'янських та балканських країн О. Філюшкін відзначає: «Після розпаду політичних та економічних структур колишнього СРСР офіційна Москва шукає повернення до колишньої державної спільності через єдність культурного та інформаційного простору. Спроби незалежних держав утвердити свою культурно-історичну окремішність сприймаються як інтелектуальна піна націоналістичного толку, яка невідмінно зійде. Під нею прихована міцна скеля культурно-історичної єдності» [7, с. 178-179].

Саме такий концепт лежить в основі доктрини Кремля щодо створення «єдиного гуманітарного простору», який покликаний об'єднувати пост-

радянські країни під егідою Росії. Звертаючись до учасників першого Форуму творчої та наукової інтелігенції держав – членів СНД, президент Російської Федерації Володимир Путін наголосив: «Ваш авторитет та вплив на уми та серця наших громадян – величезна сила, яку треба використовувати для створення спільного освітнього та культурного простору». Очевидно, що кінцевою метою такого простору є не лише культурне співробітництво чи культурний обмін, які є позитивним і бажаним атрибутом будь-яких двосторонніх міждержавних відносин. Єдиний гуманітарний простір – інструмент досягнення мовно-культурної гомогенності, спроможної продукувати спільні цінності, світогляд, спільне розуміння «общей истории», а, відтак, тотожне бачення історичної перспективи.

Очевидно, що стратегія утвердження «єдиного гуманітарного простору» прямо протилежна стратегії становлення національної ідентичності українців на протигагу малоросійській (проімперській).

Ілюстрацією об'єктивації такого твердження є пропозиція російської сторони щодо спільного святкування 300-річчя Полтавської битви, озвучена у грудні 2006 р. під час одноденного візиту до України Президента Росії Володимира Путіна.

Ця пропозиція, на нашу думку, потребує ретельної оцінки з точки зору її відповідності інтересам України, перспективам національного самоусвідомлення українців.

Єва М. Томпсон зазначає, що такі різні вчені як Е. Сміт, А. Гастінгс, Д. Міллер, М. Конован доводили, що нації зазвичай консолідуються навколо важливих подій у спільній історії. Серед цих подій величезне значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи то зі здобутками, чи з втратами [9].

Однією з таких подій вітчизняної історії є Північна війна, кульмінацією якої стала Полтавська битва. Її наслідки виявилися катастрофічними для українців. Поразка гетьмана Мазепи, знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина разом з десятками тисяч його жителів стали прологом ліквідації Гетьманської держави, початком нової хвилі терору проти українського населення, знищення української культури, асиміляції українців. Ця трагічна сторінка історії має нагадувати про жертви, яких зазнав український народ у боротьбі за незалежність.

Ініціатива Президента України Віктора Ющенка щодо відродження Батурина, на яку широко відгукнулися громадськість та меценати, спрямована саме на таку репрезентацію української історії. Відроджена гетьманська столиця має стати для громадян України джерелом гордості за здобуту дорогою ціною незалежність. У національній свідомості має вибудовуватися історичний символічний ряд: Батурин – Крути – Голодомор – УПА.

Пропозиція ж російської сторони щодо «об'єднання зусиль» у святкуванні ювілею Полтавської битви, на наш погляд, аж ніяк не вписується у таку інтерпретацію подій української історії. Вона не може бути прийнятною для української сторони, оскільки спрямована на консервацію у суспільній свідомості громадян України імперського погляду на події минулого, а, отже, і розмивання національної ідентичності українців.

Таким чином, прискорення процесу розбудови української політичної нації потребує виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. Її стратегічні напрями чітко сформульовані в Експертній доповіді «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку», яка є науковою складовою щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. Авторський колектив з числа провідних вітчизняних науковців та експертів пропонує спрямувати зусилля всіх інституцій державної влади на:

- досягнення спільного бачення українцями власної історії, суспільного консенсусу навколо її знакових подій, «примирення» протилежних візій минулого;
- публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до української історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість;
- належне вшанування визначних історичних подій і постатей; гуртування навколо них суспільної думки у спосіб залучення широкої громадськості до участі в офіційних ритуалах, публічних акціях, святкуваннях тощо;
- модернізацію українського історичного наративу, державну підтримку вітчизняної історіографії, підняття престижності професії

історика; інтеграцію української історіографії у європейський та світовий науковий контекст;

- сприяння розвитку вітчизняної археології, історичних архівів, музейної справи, краєзнавства, історичного туризму; відродження та збереження національних святинь, пам'яток історії, історико-культурних заповідників;
- удосконалення стандартів викладання курсу історії України у навчальних закладах [3, с. 44].

На нашу думку, реалізація даних стратегем може бути покладена в основу довгострокової державної політики щодо формування історичної пам'яті громадян України. Вибір інструментів, конкретних заходів і практик цієї політики має підпорядковуватися ширшому завданню – національному самоусвідомленню українців, прискоренню реалізації українського національного проекту.

Список використаних джерел

1. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, – 2002. – 272 с.
2. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом, – К.: Критика, 2004. – 330 с.
3. *Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку».* – К.: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. – 255 с.
4. *Грачова С.*, Пам'ять, контрпам'ять і політика», часопис «Критика», число 11(109), листопад 2006. – 20-23 с.
5. *Феномен прошлого.* Отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев, М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 476 с.
6. *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
7. *Филюшкин А.* Рождение идентичности: «Український гуманітарний огляд», – М: Логос # 5/6 2001(31). – 178-183 с.
8. *Шимов Я.* Неспokoйный призрак империи. – М.: Логос # 1 2005 (46). – 3-8 с.
9. *Єва М. Томпсон.* Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». – 2006. – 368 с.